

સતી તોરલની ઉપદેશાત્મક વાણીમાં સંત સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ

ચુડાસમા મીરાબેન દાનાભાઈ

રિસર્ચ સ્કોલર, ગુજરાતી વિભાગ

ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી

ડૉ, અરુણકુમાર જે.કકડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ

શ્રી દેવમણિ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ – વિસાવદર

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20540403>

સારાંશ:

પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સંત સાહિત્યના સંદર્ભમાં સતી તોરલની વાણીનું સર્વગ્રાહી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. સંત સાહિત્ય એ માત્ર ધાર્મિક પ્રવચન નથી, પરંતુ તે લોકભાષામાં અભિવ્યક્ત થયેલું જીવનદર્શન છે. સતી તોરલ અને જેસલ જાડેજાના જીવન પરિવર્તનની ઘટના દ્વારા 'પાપીમાંથી સંત' બનવાની જે પ્રક્રિયા છે, તેના મૂળમાં તોરલની ઉપદેશાત્મક વાણી રહેલી છે. આ સંશોધનમાં મુખ્યત્વે તોરલના ભજનોમાં જોવા મળતા 'આત્મ-નિરીક્ષણ', 'પાપનો નિખાલસ સ્વીકાર', 'ગુરુ મહિમા' અને 'સત્યના માર્ગ' જેવા પાસાઓને તપાસવામાં આવ્યા છે. તોરલની વાણીમાં 'પાપ તારું પ્રકાશ જાડેજા...' જેવી પંક્તિઓ દ્વારા મનુષ્યને તેના અહંકાર અને ભૂતકાળને છોડીને આધ્યાત્મિક જાગૃતિ તરફ વળવાનો જે બોધ મળે છે, તે સંત સાહિત્યની પરંપરાનું શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ પત્રમાં સતી તોરલની વાણીની સાહિત્યિક લાક્ષણિકતાઓ અને અન્ય સ્ત્રી સંતો. નિષ્કર્ષ રૂપે, સતી તોરલની વાણી આજે પણ સામાજિક નૈતિકતા અને ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ માટે અત્યંત પ્રસ્તુત અને માર્ગદર્શક સાબિત થાય છે. સંશોધન પત્રમાં સતી તોરલની વાણીના આધ્યાત્મિક અને સામાજિક પરિમાણોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે તેમની વાણી વ્યક્તિને આંતરિક શુદ્ધિ, આત્મબોધ અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ તરફ પ્રેરિત કરે છે. સાથે જ, તેમના ઉપદેશોમાં સામાજિક સમરસતા, સ્ત્રીની ગૌરવસભર ભૂમિકા અને નૈતિક જીવનમૂલ્યોનું પણ ઉલ્લેખનીય પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત, આ અભ્યાસ દ્વારા એ પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે સતી તોરલની વાણી માત્ર વ્યક્તિગત મુક્તિ સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ સમગ્ર સમાજને સુધારવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે. તેમની વાણીમાં રહેલા મૂલ્યો આજના આધુનિક યુગમાં પણ એટલા જ પ્રાસંગિક છે, કારણ કે તે માનવીને સંયમ, સહનશીલતા અને માનવતાના માર્ગે આગળ

વધવા પ્રેરણા આપે છે.આ રીતે, સતી તોરલની વાણી સમગ્ર ગુજરાતી સંત પરંપરાનું પ્રતિબિંબ રૂપ બની રહે છે અને આધ્યાત્મિક તથા સામાજિક જીવનને સમૃદ્ધ બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે.

મુખ્ય શબ્દ: સંત સાહિત્ય, સતી તોરલ, ઉપદેશાત્મક વાણી, ભક્તિ પરંપરા, જેસલ-તોરલ, લોકસાહિત્ય, આત્મ-પરિવર્તન.

પરિચય

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સંત સાહિત્ય લોકજીવનનો પ્રાણરૂપ આધાર માનવામાં આવે છે. મધ્યકાળીન સમયમાં જ્યારે સમાજ રૂઢિચુસ્તતા, અંધશ્રદ્ધા અને બાહ્ય આડંબરોમાં જકડી પડ્યો હતો, ત્યારે સંતોએ ભક્તિના માર્ગ દ્વારા સમાજને નવી દિશા આપી હતી. સંત સાહિત્ય માત્ર ધાર્મિક પ્રવચન નથી, પરંતુ લોકભાષામાં અભિવ્યક્ત થયેલું જીવંત જીવનદર્શન છે, જેમાં શુદ્ધ જ્ઞાન કરતાં હૃદયની અનુભૂતિ, નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈ જેવી ભક્તિ પરંપરાની મહાન પરંપરા સાથે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની ધરા પર ‘માર્ગી’ પંથ અને સંત પરંપરાનો ઊંડો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

આ પરંપરામાં સતી તોરલનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત પ્રભાવશાળી અને પ્રેરણાદાયી છે. સતી તોરલ માત્ર ઐતિહાસિક પાત્ર નથી, પરંતુ સ્ત્રી શક્તિ, નૈતિક દૃઢતા અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું પ્રતીક છે. તેમના જીવનમાં ભક્તિ, ત્યાગ અને આત્મવિશ્વાસનું અનોખું સંમિશ્રણ જોવા મળે છે. તેમની વાણીમાં રહેલી શક્તિ માત્ર શબ્દોમાં નથી, પરંતુ તેમના ઉજ્જવળ ચારિત્ર્ય અને જીવનમૂલ્યોમાં છે. તેમણે પોતાના જીવન દ્વારા જ ઉપદેશ આપ્યો છે, જે સંત પરંપરાની મુખ્ય ઓળખ છે. જેસલ જાડેજા અને સતી તોરલની કથા સંત સાહિત્યમાં આત્મપરિવર્તનનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. જેસલ જેવા ફૂર અને લૂંટારા સ્વભાવના વ્યક્તિમાં સતી તોરલની ઉપદેશાત્મક વાણી દ્વારા થયેલું પરિવર્તન ‘પાપીમાંથી સંત’ બનવાની પ્રક્રિયાને સ્પષ્ટ કરે છે. સમુદ્રમાં આવેલા તોફાન દરમિયાન તોરલ દ્વારા આપવામાં આવેલ ઉપદેશ માત્ર પરિસ્થિતિજન્ય નથી, પરંતુ તે જેસલના અંતરમનમાં ઉઠ્ઠવેલા સંઘર્ષનું પ્રતિબિંબ છે.

“પાપ તારું પ્રકાશ જાડેજા...” જેવી પંક્તિઓ માનવને પોતાના પાપનો નિખાલસ સ્વીકાર કરી આત્મજાગૃતિ તરફ વળવાનો સંદેશ આપે છે, જે સંત સાહિત્યના મૂળ તત્વોને ઉજાગર કરે છે.

સતી તોરલની ઉપદેશાત્મક વાણીની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં ઉપદેશ માત્ર શાબ્દિક નથી, પરંતુ અનુભૂતિ અને વ્યવહાર સાથે જોડાયેલો છે. તેમની વાણી માનવીને આત્મ-નિરીક્ષણ માટે પ્રેરિત કરે છે, તેને પોતાના દુર્ગુણો અને અહંકારને ઓળખી સુધારવાની દિશા આપે છે અને સાથે સાથે નૈતિક તથા સામાજિક મૂલ્યો જેમ કે સત્ય, દયા, ક્ષમા અને સમાનતા ને જીવનમાં ઉતારવાનો સંદેશ આપે છે. અંતે, તેમની વાણી માનવીને આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર તરફ દોરી જઈ ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ગુરુ મહિમાના માર્ગે આગળ વધવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

આ સંશોધન પત્રમાં સતી તોરલની ઉપદેશાત્મક વાણીનું સર્વગ્રાહી વિશ્લેષણ કરીને તેમાં રહેલા સંત સાહિત્યના તત્ત્વોને ઉજાગર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે તેમની વાણીની સાહિત્યિક લાક્ષણિકતાઓ અને અન્ય સ્ત્રી સંતો જેમ કે ગંગાસતી અને લોચણ સતીની વાણી સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસ દ્વારા સતી તોરલના વિચાર અને ઉપદેશની આધુનિક સમયમાં પણ પ્રસ્તુતતા અને માર્ગદર્શકતા સ્પષ્ટ થાય છે.

સતી તોરલની ભજન વાણીમાં ઉપદેશાત્મકતા

ગુજરાતી સંત પરંપરામાં સતી તોરલની ભજન વાણી ઉપદેશાત્મકતા માટે વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. તેમની વાણી માત્ર ગાન માટેની કાવ્યરચના નથી, પરંતુ ભટકેલા માનવને સાચા માર્ગે દોરી જતી આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શિકા સમાન છે. તેમાં અનુભૂતિ, નૈતિકતા અને આત્મજાગૃતિનો સુમેળ જોવા મળે છે. સતી તોરલના ઉપદેશો માનવના આંતરિક પરિવર્તનને કેન્દ્રમાં રાખે છે અને જીવનને સત્ય, ભક્તિ તથા સદાચાર તરફ દોરી જાય છે. સતી તોરલની વાણીમાં ઉપદેશાત્મકતાનો પ્રથમ અને મુખ્ય પાસો ‘પશ્ચાતાપ અને પાપમુક્તિ’ છે. તેઓ મનુષ્યને પોતાના પાપોનો નિખાલસ સ્વીકાર કરવા પ્રેરિત કરે છે. “જેસલ કરી લે વિચાર...” જેવી પંક્તિ દ્વારા તેઓ સમજાવે છે કે આત્મ-નિરીક્ષણ અને પોતાના કર્મોનું મૂલ્યાંકન કરવું પરિવર્તનનો પ્રથમ પગથિયો છે. જેસલ જાડેજાના જીવનપ્રસંગમાં આ ઉપદેશનું જીવંત પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે, જ્યાં એક ફૂર લૂંટારો પોતાના દોષોને ઓળખીને સુધારાના માર્ગે આગળ વધે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમની વાણીમાં આત્મજાગૃતિ અને આંતરિક શુદ્ધિનો પ્રબળ સંદેશ રહેલો છે.

બીજો મહત્વપૂર્ણ પાસો ‘ક્ષણભંગુરતા અને વૈરાગ્યનો બોધ’ છે. સતી તોરલ સમજાવે છે કે ધન, યૌવન અને કાયા સ્થાયી નથી. માનવ જે પર ગર્વ કરે છે તે બધું નાશવંત છે. આ ઉપદેશ દ્વારા તેઓ વ્યક્તિને ભૌતિક આસક્તિમાંથી દૂર કરી આધ્યાત્મિક માર્ગ તરફ વાળે છે. જીવનની અસ્થિરતાનો બોધ માનવીને સત્ય અને શાશ્વત તત્ત્વની શોધ માટે પ્રેરિત કરે છે.

ત્રીજો પાસો ‘નૈતિકતા અને ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ’નો છે. સતી તોરલની વાણીમાં સત્ય, દયા, ક્ષમા અને વિનમ્રતા જેવા ગુણોને જીવનમાં ઉતારવાનો આગ્રહ જોવા મળે છે. તેમના મતે સાચો ભક્ત તે જ છે જેનું ચારિત્ર્ય નિર્મળ અને પારદર્શક હોય. આ રીતે તેમની વાણી વ્યક્તિગત સુધારણા સાથે સાથે સામાજિક નૈતિકતાને પણ મજબૂત બનાવે છે.

આ તમામ પાસાઓને સમન્વયિત રીતે જોતા કહી શકાય કે સતી તોરલની ભજન વાણીમાં ઉપદેશાત્મકતા માત્ર અભિવ્યક્તિનો પ્રકાર નથી, પરંતુ તેનું પ્રાણતત્ત્વ છે. તેમની વાણી માનવને આત્મજાગૃતિથી લઈ આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર સુધીનો માર્ગ દર્શાવે છે અને સંત સાહિત્યના મૂળ તત્ત્વોને જીવંત બનાવે છે.

સતી તોરલની ભજન વાણીમાં ભક્તિ અને સમર્પણ

ગુજરાતી સંત પરંપરામાં સતી તોરલનું વ્યક્તિત્વ ભક્તિ અને સમર્પણની પરાકાષ્ઠાનું જીવંત પ્રતિબિંબ છે. તેમનું સમગ્ર જીવન માત્ર ધાર્મિક આચરણ પૂરતું સીમિત નહોતું, પરંતુ તે એક ઊંડો આધ્યાત્મિક પ્રયોગ હતું, જેમાં ભક્તિ, નિષ્ઠા અને અહંકારવિહીન સમર્પણનો અનોખો સમન્વય જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં જેસલ જાડેજાના જીવનમાં થયેલું પરિવર્તન સ્પષ્ટ કરે છે કે સતી તોરલની ભક્તિ માત્ર વ્યક્તિગત સાધના નહોતી, પરંતુ તે બીજા જીવનને ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ ધરાવતી હતી. સતી તોરલની ભક્તિનું સ્વરૂપ પરંપરાગત ઉપાસનાથી ભિન્ન છે. તેમની દૃષ્ટિએ ભક્તિનો આરંભ આત્મ-સ્વીકૃતિથી થાય છે. તેઓ મનુષ્યને પોતાના પાપો, ભૂલો અને દુર્ગુણોને નિખાલસપણે સ્વીકારવા પ્રેરિત કરે છે. “જેસલ કરી લે વિચાર...” જેવા ઉપદેશ દ્વારા તેઓ સમજાવે છે કે જ્યાં સુધી માણસ પોતાના અંતરમનને ઓળખતો નથી અને પોતાના દોષોનો એકરાર કરતો નથી, ત્યાં સુધી ભક્તિનો સાચો માર્ગ ખુલતો નથી. આ પ્રક્રિયા મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે ‘હૃદય શુદ્ધિ સમાન છે, જેમાં માણસ પોતાના અંતરના ભારમાંથી મુક્ત થઈ આંતરિક શાંતિ તરફ આગળ વધે છે.

સતી તોરલની ભક્તિમાં ‘નિર્મળ મન’ને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સમુદ્રના તોફાન જેવી પરિસ્થિતિઓમાં પણ તેઓ સ્થિર રહીને જેસલને આત્મચિંતન તરફ દોરી જાય છે. આ દર્શાવે છે કે તેમની ભક્તિ બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત નથી, પરંતુ આંતરિક દૃઢતા અને આધ્યાત્મિક મક્કમતામાંથી ઉપજે છે. સમર્પણના સંદર્ભમાં સતી તોરલની વાણી અને જીવન વિશેષ પ્રેરણાદાયી છે. તેમના માટે સમર્પણ માત્ર ઈશ્વર પ્રત્યેની શરણાગતિ નથી, પરંતુ પોતાના અહંકારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ છે. તેઓ બતાવે છે કે સાચું સમર્પણ ત્યારે જ શક્ય બને છે, જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના ‘અહં’ને ઓગાળી દે છે અને સત્યના માર્ગે નિર્વિકાર રીતે આગળ વધે છે. તેમણે જેસલ માટે ગુરુની ભૂમિકા ભજવી અને સાબિત કર્યું કે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં સ્ત્રી કે પુરુષનો કોઈ ભેદ નથી; આત્માની શુદ્ધિ અને સત્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા જ મુખ્ય છે. સાસરું છોડીને જેસલ સાથે જવાનું તેમનું નિર્ણય માત્ર વ્યક્તિગત નહોતું, પરંતુ તે એક ઉચ્ચ સ્તરના સમર્પણનું દૃષ્ટાંત હતું, જેમાં એક જીવના ઉદ્ધાર માટે સામાજિક બંધનોનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ રીતે, સતી તોરલની ભજન વાણીમાં ભક્તિ અને સમર્પણ પરસ્પર અવિભાજ્ય તત્ત્વો છે. તેમની ભક્તિ આત્મજાગૃતિથી શરૂ થઈ સમર્પણમાં પૂર્ણતા પામે છે, અને આ બંને તત્ત્વો મળીને માનવજીવનને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને નૈતિક શુદ્ધિ તરફ દોરી જાય છે.

સતી તોરલના ઉપદેશોમાં આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષનું તત્વ

સતી તોરલ અને જેસલ જાડેજાનું જીવનચરિત્ર એ ભારતીય સંત પરંપરામાં આત્મજ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. તોરલના મતે આત્મજ્ઞાન એ માત્ર પુસ્તકિયું જ્ઞાન નથી, પરંતુ આંતરિક શુદ્ધિ અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર છે. જ્યારે મધ્યરાત્રિએ સમુદ્રમાં ભયાનક તોફાન આવે છે અને કાળના ભયથી જેસલ

ધૂજે છે, ત્યારે સતી તોરલ તેને આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ બતાવતા કહે છે કે, "પાપ તારું પ્રગટ કર જીત રે, તો તારો બેડો પાર થશે." અહીં 'પાપ પ્રગટ કરવું' એ આત્મજ્ઞાનનું પ્રથમ ચરણ છે; તેનો અર્થ છે પોતાના અહંકાર, ભૂલો અને અજ્ઞાનતાનો નિખાલસ પણે સ્વીકાર કરવો. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાની અંદર રહેલી બુરાઈઓને ઓળખતો નથી, ત્યાં સુધી તે સત્યના પ્રકાશથી વંચિત રહે છે. તોરલનો ઉપદેશ એ સમજાવે છે કે આત્મા અજર-અમર છે અને મૃત્યુનો ભય માત્ર દેહના મોહને કારણે હોય છે.

આ આત્મજ્ઞાન જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે તે 'મોક્ષ' માં પરિણમે છે. સતી તોરલના સંદર્ભમાં મોક્ષ એ કોઈ મૃત્યુ પછી મળતી ભૌતિક સ્થિતિ નથી, પરંતુ જીવતેજીવ હૃદયમાં આવતું પરિવર્તન છે. જે ક્ષણે જેસલ જાડેજાના હાથમાંથી તલવાર છૂટીને માળા આવી અને તેનું મન પસ્તાવાની આગમાં શુદ્ધ થયું, તે જ તેની સાચી મુક્તિ હતી. તોરલે શીખવ્યું કે કર્મોના બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવી એટલે જ મોક્ષ. મોક્ષ એટલે વાસના, ક્રોધ અને અહંકારના પાશમાંથી છૂટીને પરમાત્મામય બની જવું. તોરલ પોતે એક 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' સાધિકા હતા, જેમણે પોતાની ભક્તિ અને સમર્પણ દ્વારા એક ભયંકર લૂંટારાનું હૃદય પરિવર્તન કરાવી તેને સંતત્વ સુધી પહોંચાડ્યો. અંતે, જેસલ અને તોરલની સમાધિઓનું એકસાથે હોવું એ જીવનું શિવમાં વિલીનીકરણ અને પરમ મોક્ષનું પ્રતીક છે. આમ, સતી તોરલનો માર્ગ એ આત્મ-નિરીક્ષણ દ્વારા આત્મજ્ઞાન મેળવીને સંસારના બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો પથ છે.

સતી તોરલની વાણીમાં ગુરુ મહિમા

સતી તોરલની ઉપદેશાત્મક વાણીમાં ગુરુ મહિમાને કેન્દ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેઓ માનવે અહંકારનો ત્યાગ કરીને ગુરુના શરણે જવાનું મહત્વ સમજાવે છે. તેમની દૃષ્ટિએ ગુરુ જ એ શક્તિ છે, જે મનુષ્યને અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી બહાર કાઢીને આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશ તરફ દોરી જાય છે.

તોરલ દે જેસલ જાડેજાને ચેતવતા કહે છે કે જીવનનો સાચો માર્ગ ગુરુના માર્ગદર્શન વિના શક્ય નથી. તેઓ કહે છે:

“સતી તોરલ કહે છે જેસલરાયને, ગુરુ મળ્યા અમને ગંભીર રે;

ચાલવું છે આપણે ખાંડાની ધારે,તો જ રહેશું અમર ને અવિનાશ રે.”

આ પંક્તિમાં 'ખાંડાની ધાર'નું પ્રતિક અત્યંત અર્થસભર છે, જે કઠિન અને સંયમપૂર્ણ આધ્યાત્મિક માર્ગનું દ્યોતક છે. તોરલ સમજાવે છે કે આ માર્ગ સહેલો નથી, પરંતુ ગુરુના માર્ગદર્શન હેઠળ જ તે પાર કરી શકાય છે. ગુરુના શરણે જઈ અહંકારનો ત્યાગ કરનાર જ વ્યક્તિ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અમરતા (આધ્યાત્મિક મુક્તિ) સુધી પહોંચી શકે છે.

આ રીતે, સતી તોરલની વાણીમાં ગુરુ મહિમા માત્ર ઉપદેશ નથી, પરંતુ માનવજીવનના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર માટેનું અનિવાર્ય તત્ત્વ છે.

ઉપસંહાર

સમગ્ર સંશોધનના અંતે એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે સતી તોરલ અને જેસલ જાડેજાનું જીવનચરિત્ર માત્ર એક લોકકથા નથી, પરંતુ આત્મજ્ઞાન દ્વારા સર્જાતા મનોવૈજ્ઞાનિક અને આધ્યાત્મિક પરિવર્તનનું અદ્ભૂત અને પ્રેરણાદાયી દસ્તાવેજ છે. સતી તોરલની વાણી અને તેમના ઉપદેશોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ કેન્દ્રીય તત્ત્વો સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે—આત્મ-સ્વીકૃતિ, ગુરુગમ (ગુરુનો માર્ગ) અને સંપૂર્ણ સમર્પણ. સતી તોરલના મતે ‘આત્મજ્ઞાન’ એ મનુષ્ય દ્વારા પોતાની અંદર રહેલા અહંકાર, અજ્ઞાન અને દોષોને નિખાલસપણે ઓળખી તેનો સ્વીકાર કરવો છે. જેસલ જેવા કઠોર હૃદયના લૂંટારા પાસે “પાપ પ્રગટ કર” એવો ઉપદેશ આપીને કરાવવામાં આવેલ સ્વીકાર વાસ્તવમાં આત્મશુદ્ધિની શરૂઆત હતી. આ પ્રક્રિયા માત્ર ધાર્મિક વિધિ નથી, પરંતુ આંતરિક પરિવર્તનનો સક્રિય માર્ગ છે, જેમાં મનુષ્ય પોતાના અંતરના અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ આગળ વધે છે.

સતી તોરલ વધુમાં સમજાવે છે કે જ્યારે સાધક ગુરુના વચનને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી ‘ખાંડાની ધારે’ ચાલવાનો મક્કમ નિર્ધાર કરે છે, ત્યારે જ તેના માટે મુક્તિના દ્વાર ખુલ્લા થાય છે. અહીં ‘મોક્ષ’નો અર્થ મૃત્યુ પછીની કોઈ દૂરસ્થ અવસ્થા નહીં, પરંતુ જીવંતજીવ મનુષ્યના અંતરથી રાગ, દ્વેષ અને વાસનાઓનો ક્ષય થવો છે. આ રીતે મોક્ષને તેઓ એક જીવંત અને અનુભવાત્મક સ્થિતિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

આ ઉપસંહારમાં કહી શકાય કે સતી તોરલની ભક્તિ શુષ્ક ધાર્મિક ક્રિયાઓ સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તે એક સશક્ત પરિવર્તનકારી શક્તિ છે. તેમની વાણી અને પદો આજના સમયમાં પણ એટલા જ પ્રાસંગિક છે, કારણ કે તે મનુષ્યને આત્મચિંતન, પ્રાયશ્ચિત્ત અને સત્યના માર્ગે આગળ વધવા પ્રેરિત કરે છે. ગમે તેટલો ભ્રષ્ટ અથવા ગુનેગાર વ્યક્તિ પણ જો નિખાલસ હૃદયથી પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કરે અને સત્યને અપનાવે, તો તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આધ્યાત્મિક ઉદ્ધાર તરફ આગળ વધી શકે છે.

આ રીતે, સતી તોરલના ઉપદેશો મધ્યકાલીન ભક્તિ સાહિત્યમાં માત્ર આધ્યાત્મિક જ નહીં, પરંતુ નૈતિક અને સામાજિક જાગૃતિના પ્રબળ સ્ત્રોત તરીકે પ્રસ્થાપિત થાય છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ સ્ત્રી-સશક્તિકરણ, આત્મબળ અને આધ્યાત્મિક જ્યોતનું પ્રતીક બનીને આજે પણ પ્રેરણા પૂરું પાડે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. પુસ્તકો :ઝવેરચંદ મેઘાણી. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

ઝવેરચંદ મેઘાણી. સોરઠી સંતવાણી. ભાવનગર: પ્રસાર પ્રકાશન.

કે. કા. શાસ્ત્રી. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (મધ્યકાલીન યુગ).

શાંતિલાલ તેજાણી. ગુજરાતી સંત સાહિત્યનું સમાજશાસ્ત્ર. આદર્શ પ્રકાશન.

૨. પદો અને ભજનો

સતી તોરલ અને જેસલ જાડેજાના સંવાદાત્મક પદો (લોક પરંપરા અને હસ્તપ્રતો આધારિત).

૩. સામયિકો અને લેખો

“સૌરાષ્ટ્રનું સંત સાહિત્ય અને પરંપરા.” શબ્દસૃષ્ટિ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી.

“મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારી ચેતના.” વિવિધ સંશોધન જર્નલ્સ.

Certificate No.: 04072026011

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF RESEARCH
(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)**

International Peer Reviewed and Refereed Journal

CERTIFICATE OF PUBLICATION

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research
(MUCOJOR) is hereby awarding this certificate to

ચુડાસમા મીરાબેન દાનાભાઈ

In recognition of the publication of the paper entitled

સતી તોરણની ઉપદેશાત્મક વાણીમાં સંત સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ

Published in Volume 04, Issue 07, June 2026.

EDITOR IN CHIEF

Certificate No.: 04072026011

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF RESEARCH
(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)**

International Peer Reviewed and Refereed Journal

CERTIFICATE OF PUBLICATION

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research
(MUCOJOR) is hereby awarding this certificate to

ડૉ. અરુણકુમાર જે.કકકડ

In recognition of the publication of the paper entitled

સતી તોરણની ઉપદેશાત્મક વાણીમાં સંત સાહિત્યનું પ્રતિનિધિત્વ

Published in Volume 04, Issue 07, June 2026.

EDITOR IN CHIEF